

ÁYYEMGI XALIQLARIN JAZIW MÁDENIYATI

X.Shamshetova

Ózbekstan mámleketlik

kórkem óner hám mádeniyat insituti

Nókis filialı studentı

Dilbar Sharipova

Ilimiy basshı.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.10535739>

Anotaciya. Ushbu maqolada qadimgi dunyo xaliqlarining o'ziga xos bo'lgan yozuv uslubi va uning shakllanishi shuningdek rivojlanish bosqichlari haqida keng turda bayon qilingan.

Kalit so'zlar: Grek yozuvi, mifologiya, madaniy dasturlar, markaziy osiyo, tarixchilar, qo'l yozmalar, asarlar.

WRITING CULTURE OF ANCIENT PEOPLES

Annotaciya. In this article, the writing style, culture and its formation and development stages, which are unique to the peoples of the ancient world, are described in a broad way.

Key words: Greek writing, mythology, cultural programs, Central Asia, manuscripts, works, historical facts.

ПИСЬМЕННАЯ КУЛЬТУРА ДРЕВНИХ НАРОДОВ.

Аннотация. В данной статье в широком смысле описываются стиль письменности, культура и этапы ее становления и развития, присущие народам древнего мира.

Ключевые слова: Греческая письменность, мифология, культурные программы, центральная Азия, рукописи, произведения, исторические факты.

Jaqın Shıǵıs ellerinde jazıwdıń payda bolıwı hám tarqalıwı bul jerde jasaǵan xalıqlardıń adamzat civilizaciyası tariyxındaǵı úlken xızmeti bolıp tabıladı. Erte dáwirlerde Jaqın Shıǵıs xalıqları menen dáslep greklerdeń, soń rimlilerdeń hár tarepleme tıǵız baylanısta jasawı grek, rim mádeniyatınıń qalıplesiwine unamlı tásir jasadı. Egipetliler, finikiyliler, siriyalılar, evreyler h.t.b etnos wákilleri menen uzaq dawam etken baylanıslar nátiyjesinde grek hám rimliler jaqın shıǵıs elleriniń ilimi, mádeniyati ham mifologiyası, egipet miflerindegi til hám jazıwdıń quday tárepinen dóretilgenligi tuwralı ápsanalar menen jaqınnan tanıs boldı.

Olar jaqın Shıǵıs elleriniń mifologiyasını, óz qudayları tuwralı ayırım personajlardı ózlestirip aldı. Finikiy alfavitiń ózlestirip áyyemgi grek jazıwın qalıplestiriwi de bunıń ayqın dálili bolıp tabıladı. Shumer klinopis jazıwı, Vavilon xat jazıw dástúri Kishi Aziya mámleketlerine kerı túrde tarqaladı. Lubiya da ieroglif jazıwı rawajlanadı, batıs semitlerde áyyemgi sillabikalıq jazıw (protosinay, protopalestin, protobibliya) payda boladı. Usı ayaqlarda b.e.sh 1800-1700-jılları Finikiy mámleketinde tek dawıssız seslerdi ańlatatuǵın dáslepki alfavit oylap tabıladı. Finikiy kvazi alfavitinde 40 grafema, yaǵnıy tańba qollanılgan. Bul alfavit sońın ala kóplegen ellerdeń jazıw sistemasınıń qalıplesiwine tiykar jasadı. Aldıńǵı

Aziyada aramey jazıwı tiykarında evrey jazıwı hám onıń eki variantı, palmir jazıwı, keyin ala arab jazıwınıń payda bolıwına tiykar jasaǵan nabatei jazıwları payda boldı. Shıǵıs mámleketlerinde aramey jazıwınıń tiykarında Persiyada pehleviy, avesto jazıwları, Indiya hám

oğan qońsilas mámleketlerde kxaroshti, braxma, devanagari h.t.b. jazıwlar Oraylıq Aziya hám Sibirde xorezmiy, sogdiy, uyğır, orxon jazıwları payda boldı. Evropa mámleketlerinde b.e.sh IX-VII ásirlerde grek jazıwı qalıplesti.

Grek jazıwında dáslepki ret dawıslı seslerdi ańlatıw ushın da tańbalar qabil etildi. Eski grek jazıwı tiykarında Evropa mámleketleriniń jazıw sisteması payda bola basladı. Adamzat tariyxındaǵı eń áyyemgi jazıw biziń eramızǵa shekemgi 4000 jılları Egipette piktografiyalıq jazıwlar túrinde payda boldı. Biziń eramızǵa shekemgi 2800-2700-jılları Shumer jazıwı qalıplesti. Bul eki jazıw sisteması Kishi ham Oraylıq Aziyada basqa xalıqlardıń jazıwınıń payda bolıwı hám rawajlanıwına túrtki boldı. Jazıwdıń payda bolıwı hám tarqalıwı jazıwdı úyreniwge bolǵan talaptı kúsheytti. Solay etip, Egipet, Shumer, Vavilon mámleketlerinde xatkerler tayarlaytuǵın mektepler payda bola basladı.

Tariyxshılardıń Bergen maǵlıwmatlarına qaraǵanda, b.e.sh 2700-jılları Vavilonda xatkerler tayarlaw joqarı dárejede bolǵanlıǵın kórsetedi, onda Mesopotamiya (eki darya aralıǵı) mámleketleriniń basqariw-xojalıq, diniy-mádeniy hám diplomatiyalıq islerinde qollanılǵan shumer jazıwın akkadlarǵa úyretiw boyınsha alıp barılǵan isler boyınsha derekler ushırasadı. Xatkerler tayarlaytuǵın bunday mekteplerde oqıw maqsetlerinde kop sanlı tekstler, bir tilli ham kóp tilli sózlikler kiritilgen. **Qıtay jazıwı.** Qıtay grammatikalıq táliymatı ieroglif jazıw dástúrine baylanıslı payda boldı. Qıtay grammatikalıq dástúrińniń ózine tán ózgesheliklerin túsiniw ushın qıtay ieroglif jazıwınıń payda bolıw qalıplesiw ózgesheliklerine diqqat awdarıw talap etiledi.

Qıtayda eski dáwirlerde tús jorıw boyınsha súyeklerge jazılǵan jazıwlar biziń eramızǵa shekemgi XV ásirlerde payda bolǵan. Sol waqıtlar 22 ásirde aq, legendaǵa aylanǵan Shan patshalıǵında, sonday-aq In qáwimleri rawajlanǵan jazıw sistemasına iye bolǵanlıǵı tuwralı maǵlıwmatlar ushırasadı. Qıtay tilindegi sózlerdiń tiykarınan bir buwınlı bolıp keliwi ham qıtay xalqınıń ózine tán bolǵan tariyxı ideografiyalıq jazıwdıń payda bolıwı hám keń túrde tarqalıwına jaǵday jaratıp berdi.

Biziń eramızǵa shekemgi VIII ásirde Chjau dáwirinde Syuan Vannıń imperatorlıǵı waqtında qıtay jazıwın qalıplestiriwdiń dáslepki reforması ótkerildi. Bul reformanıń maqseti — bronza hám taslarǵa jazıwǵa beyimlestirilgen standart tańbalardı qalıplestiriw hám jazıw ámeliyatında hár qıylıqtı saplastırıw boldı. Sonlıqtan da bul jazıw dástúrińniń ati czinshiven yaǵnıy metall hám taslar ushın tańbalar dep ataldı. Biziń eramızǵa shekemgi III ásirde Chjango (urısıwshı patshalıqlar) dáwiri tamamlanǵannan soń altı provinciyanıń birlesiwı nátiyjesinde birden bir mámleketlik dúzim payda boldı hám mámleket kóleminde tańbalardı unifikaciya qılıw jazıwdı qalıplestiriw zárúrligi tuwıldı.

Bul imperator Cin Shi-Xuan tárepinen ótkerilgen eki reformada óziniń sáwleleniwini taptı, Birinshisi onıń basqariwınıń dáslepki jılları ámelge asırıldı, yaǵnıy dachjuan (úlken jazıw) grafikasınıń qalıplesiwine tiykar saldı, ekinshisi onıń basqariwınıń 26-jilında yaǵnıy b.e.sh 221-jil ámelge asırıldı hám syaochjuan (kishi jazıw) grafikası payda boldı. Mámleketlik kólemdegi qollanılauıǵın baspa (chjuan) jazıw menen bir qatarda puqaralar ortasında bir-birine xabar jetkeriw xat jazıwında, rásmiy is qaǵazlarında qollanılauıǵın lishu jazıwı da usı dáwirde payda boladı. Maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda, bul jazıwdıń tiykarın salıwshı Chen Mao degen uездlik hámeldar bolıp tabıladı. Ol islegen jinayatları ushın qamaqta jatıp sol jerde uzaq jıllar dawamında bul jazıwdı oylap tabadı. Chjuan (baspa) jazıwınan lishu (is qaǵazları) jazıwınıń

özgesheligi, onda ieroglifler toliq túrinde emes, al qisqartılğan túrinde qollanıladi, Bir ieroglifniñ qisqarğan túri tekstte ekinshi ierogiiftiñ qurılısında jumsalsa ekewi birdey túrde qisqartılıp jumsaladi. Máselen, «Suw» degendi ańlatatuğın ieroglif qospa ierogliflerdiñ shep tárepinde qollanılsa barqulla birdey qisqarğan túrinde jumsaladi.

Demek, lishu jazıwında toliq ieroglif emes, al onıń ayırım elementleri shártli tańba sıpatında jumsaladi. Solay etip, qıtay jazıwı boyınsha ótkerilgen úsh reforma qıtay ieroglif jazıwınıń qáliplesiwiniń úsh dáwirin ózinde sáwlelendiredi:

- a) tańbalardı standartlastırıw tiykarında jazıwdağı har qıylılıqtı saplastırıw;
- b) jazıw sistemasın mámleketlik kólemde unifikaciya jasaw;
- v) tanbalarđın strukturalıq-mánilik aǵzalarınıń qáliplesiwı.

Bul úsh dáwir hazirgi qıtay jazıwınıń úsh stilinde belgili dárejede saqlanıp qalğan. Reformalar nátiyjesinde mámleket kóleminde qollanılatuğın tańbalar sisteması qáliplesti, onda hár bir tańba qatań hám ózgermeytuğın formasına iye boldı. Házirgi qıtay jazıwınıń payda bolıwı biziń eramızdıń I-II ásirlerine tuwra keledi, bul dáwirde qıtay ieroglif jazıwı normaǵa túsirildi, jazıwda tiykarınan úsh stil qaliplesti: normaǵa túsirilgen jazıw (kaishu yamasa chjenshu), yarım normalasqan jazıw (sinshu) ham jeńillestirilgen tóte jazıw (caoshu). Atama teoriyası menen baylanıslı dáslepki grammatikalıq táliymat ta áyyemgi Qıtayda payda bolgan. At qoyıw, atama teoriyasın qáliplestirgen biziń eramızǵa shekemgi 551-479-jılları jasaǵan qıtay filosofi Konfuciy (Kun-Czi) boldı. Ol zat penen onıń ataması ortasında tábiyiy baylanıs boladı. Sonlıqtan da zatlarǵa atama qoyıwda jiberilgen qáte-kemshiliklerdi dúzetiw mámleketti basqarıwdağı dáslepki qádem bolıwı tiyis dep esapladi. Onıń atamaları dúzetiw teoriyası legistler mektebi wákilleri tárepinen basshılıqqa alındı.

Kerisinshe daos baǵdarındağı filosoflar zat penen onıń ataması ortasındağı baylanıs tosattan boladı, - dep tastıyıqlaydı. Biraq mámleket tárepinen ierogliflerdi sistemaǵa túsiriw hám tastıyıqlaw Qıtayda oraylasqan mámleketlik dúzimniń payda bolıw dáwirine tuwra keledi. Qıtaylılarda grammatikalıq izertlewler Xan dinastiyası dáwirinde qıtay ieroglif jazıwınıń toliq qáliplesiwı menen payda boldı. Imperator Cin Shi-Xuan mámleketti basqarğan dáwirde joq etilgen budda diniy kitapların qayta tiklew, olardı qayta kóshirip jazıw, belgili bir qálipke keltiriw ham kommentariyalar beriw, qullası rekonstrukciya jasaw - bul izertlewlerdiń payda bolıwına tásir etti. Eski qıtaylılardıń grammatikalıq táliymatı «Erya», «Fanyan», «Shoven czechi» «Shimin» dep atalatuğın tórt miynette sáwleleniwın tapqan. «Erya» - qıtaylılardıń eń eski kitaplarınıń biri bolıp, onı qıtay ieroglifleriniń toplama dep ataw múmkin. «Erya» - bul sózlik. Ol eski qıtaylılardıń orfografiyalıq hám enciklopediyalıq bilimleriniń normativi bolıp tabıladı. Sózlikte qıtay ieroglifleri birinshi mártebe sistemaǵa túsirilgen, sonlıqtan da onı grammatikalıq miynetlerdiń qatarına kirgiziwge boladı.

Sózlik 19 tematikalıq toparǵa bólingen. Olardıń ayırımları tómendegiler: ataw (gu), sóylew (yan), túsindiriw (syun), tuwısqanlıq (cin), basqarıw (gun), qural (ci), muzika (yue), aspan (tyan), jer (di), shıńlar (cyu), tawlar (shan), suw (shuy), haywanatlar (shou). Mal (chu), baliq (yuy) h. t. b. Hár bir tematikalıq topar bir neshe mayda shaqapshaǵa bólinedi. Máselen, yan, yaǵnıy, sóylew toparı, a) sóylewge túsiniq (gu, yan, syun), b) adamlar arasındağı qatnasqa túsiniq (cin, gun, ci, yue) h.t.b.

«Erya»niñ «Dóretiwshi sóz tuwralı» birinshi bólimi onıñ úshten birin quraydı. Bul bólimde sózler sinonimlik qatarlar tártibinde izbe-iz ornalastırılğan. Máselen, chu (baslaw, daslepki), shaw- baslaw, czu-tiykar, baslanıw deregi, czi-shıǵıw punkti, yuan- baslanǵısh element h.t.b. Bizin eramızdıń basında qıtay tilshisi Yan Syun «Fanyan» (Jergilikli sóylem) miynetin dóretti. Eger «Erya»da diniy kitabiy tekstlerge ulıwmalıq túsinipler berilse, al «Fanyan» da jazba ádebiytildegi jergilikli dialektlik awızeki sóylem elementleri izertlenedi. Solay etip, «Fanyan»niñ tiykarǵı maqseti diniy kitabiy tildi emes, al awızeki sóylew tilin bayanlaw bolıp tabıladı. Avtor «Fanyan»da sózlerdiń payda bolıw, qollanıw aymaǵı tuwralı túsinipler berip, qıtay dialektologiyasına tiykar saladı. Áyyemgi qıtay til bilimindegi Syu Shannıñ «Shoven czechi» «Ápiwayı belgilerdi bayanlaw, qospa belgilerdi túsindiriw» miyneti eń tiykarǵı miynetlerden esaplanıp, biziń eramızdıń 100-jılları jazıp pitkerilgen.

Syu Shan 9353 ieroglifniñ sózligin dúzdi. Bul tematikalıq sózlik emes, al shártli belgiler, yaǵnıy ierogliflerdiń sırtqı forması tiykarında dúzilgen sózlik bolıp, onda ierogliflerdiń ańlatatuǵın mánisi ekinshi orınǵa shıǵadı, yaǵnıy alfavitlik sózlik principini qollanılgan. Avtor 540 elementti hár qıylı kombinaciyalarda qollanıw arqalı 10 000 ǵa jaqın ieroglifniñ ańlatatuǵın mánilerin kórsetedi. Ulıwmalıq elementi bolǵan ieroglifler sózlikniñ óz aldına bólimi retinde beriledi. Bólimler belgilerdin quramalasıw dárejesine qaray orın tártibinde berilgen. Qıtay tilindegi belgilerdi sistemalastırıwdıń bul principini bir neshe ierogliflerge ortaqlı bolǵan elementlerdi (bu) ańıqladı. Solay etip, «Shoven czechi» qıtay tili boyınsha dáslepki grammatikalıq táliymat bolıwı menen bahalı. Qıtay jazıwın sistemalastırıw maqsetinde Syu Shan tárepinen ieroglifler kategoriyası teoriyası jaratıldı. Syu Shan bunday kategoriyalardıń altawın atap ótedi: kórkemlew, siltew, ideografiyalıq, fonografiyalıq, túri ózgergen hám basqa tillerden ózlestirilgen ieroglifler. Kórkemlew kategoriyasına misallar: kún, quyash, ay, siltew kategoriyasına misallar: bir, eki, úsh h.t.b. Áyyemgi Qıtay til bilimindegi kelesi miynet «Shimin» (Atamalarǵa túsinipler) dep ataladı. Bul miynet biziń eramızdıń ekinshi ásirinde Lyu Si degen adam tárepinen dúzilgen sózlik

«Erya»daǵı sózlerdi beriwdiń tematikalıq principini bul sózlikte de bassılıqqa alıngan. Bul sózlikniñ «Erya»dan ózgesheligi avtor hár bir ataman etimologiyalıq kóz-qarastan izertleydi. Sonlıqtan da bul miynet «Atamalarǵa túsinipler» yamasa «Diniy tekstlerdiń etimologiyası» dep ataladı, Bul sózlikniñ «Shoven czechi»dan ózgesheligi – onda ierogliflerdiń ishki formaları hám etimologiyası sóz etilse, «Shimin»de ierogliflerdiń aytiliwina tiykarǵı diqqat awdarıladı. Lyu Sidiń pikiri boyınsha, atamalarđıń kelip shıǵıwı tuwralı haqıyqatlıqtı yaǵnıy etimondi, grafika yáki shártli tańbadan emes, al ierogliflerdiń aytiliwınan hám mánisinen izlew kerek. Lyu Si tárepinen usınılgan etimologiyalıq princip qıtay filologiyası tariyxında «Shensyun» (aytıwdı tallaw) atamasın aldı. «Erya», «Fanyan», «Shoven czechi», «Shimin» — bul tórt miynet qıtay lingvistikasınıñ tiykarın salǵan miynetler bolıp tabıladı.